

ایینه پژوهش

سال سی و چهارم، شماره ششم
بهار و اسفند ۱۴۰۲
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب‌شناسی و
اطلاع‌رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۰۴

۲۰۴

دوماهنامه
ایینه پژوهش

سال سی و چهارم، شماره ششم
بهار و اسفند ۱۴۰۲

Ayeneh-ye- Pazhoohesh

Vol.34, No.6 Feb - Mar 2024

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

204

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

- نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۱۸) | چاپ نوشت (۱۱) ماقبل باستان |
نویسندگان (۵) | نسخه‌خوانی (۳۷) | نه غزل از خسروی هروی شاعر قرن نهم ق
| درباره فرهنگ و زبان قوم لک (۲) | الهیات تفویض و تأثیر آن بر اندیشه فقهی |
طومار (۳) | نگرشی بر نگارش‌های کلامی (۱۱) | بررسی اشعار انوری در جنگ
یحیی توفیق و معرفی شش بیت نویافته او | نقد و بررسی برخی از ابهام‌های
جلد اول کتاب تاریخ جهانگشای جوینی | موقعیت شیخ صدوق و کتاب
اعتقادات او در دوره صفوی | عهد کتاب (۳) | نگاهی دوباره به ترجمه قرآن
حجت الاسلام کوشا و دو دفاعیه آن | نکته، حاشیه، یادداشت
- بررسی یک مسئله فقهی: ازدواج متعه
● فهرست مقاله‌های فارسی درباره
دائرة المعارف و دائرة المعارف نویسی
- مرتضی کریمی‌نیا | محمد حبیبی
مهرداد بیگلری | رسول جعفریان
سیدعلی میرافشار | محمد رضا
همزادی | علیرضا خانی | حسین
ملازیمی | محمدعلی محمدزاده
علی‌رضا | جمال انصاری | سید
حسین | علی‌رضا | سید
مرتضی | سیدعلی | سید

بررسی اشعار انوری در جنگ یحیی توفیق و معرفی شش بیت نویافته^۱ او

کیهان حریری

| ۱۸۹-۲۰۵ |

Investigation of Anvari's Poems in the Collection of Yahyā Tawfiq and Introduction of Six Newly Discovered Couplets
Keyhan Hariri

Abstract: Anvari is among the poets whose poems were well received both in his own time and throughout the ages, holding a prominent position in Persian literature. The Authors of *Jungs*, (Literary Collections) like other literary figures, paid special attention to Anvari and his poems. Therefore, one of the important sources for accessing Anvari's poems and their accurate recordings is the literary collections called *Jungs* and *Safinah*. In this article, we have attempted to examine Anvari's poems found in the famous manuscript known as «Jung of Yahyā Tawfiq» preserved in the library of Tawfiq Yahyā in Turkey - according to the colophon, dated 754 AH. For this purpose, firstly, we introduced his newly discovered poems, which were not included in Anvari's divan edited by the late Mudaris Rezavi and also the late Nafisi. Secondly, we have quoted poems that are only found in the divan of the late Nafisi. Finally, we have mentioned some points regarding other verses of the *Jung* and previous corrections of these verses.

Keywords: Anvari, *Jung* Poetry, Manuscript, Newly Discovered Poems, Jung of Yahyā Tawfiq

چکیده: انوری از جمله شاعرانی است که اشعارش هم در روزگار خودش مورد استقبال واقع شد و هم در باقی دوران از جایگاه والایی در ادبیات فارسی برخوردار بوده است. جنگ‌نویسان نیز مانند باقی اهالی ادب به انوری و اشعارش توجه ویژه‌ای داشتند. به همین دلیل، یکی از منابع مهمی که برای دستیابی به اشعار انوری و ضبط‌های صحیح آن وجود دارد، جنگ‌ها و سفینه‌های شعری است. در این مقاله کوشیده‌ایم اشعار انوری را در دستنویسی معروف به «جنگ یحیی توفیق» محفوظ در کتابخانه توفیق یحیی ترکیه - و به روایت ترقیمه، کتابت ۷۵۴ هـ.ق - بررسی کنیم. برای این کار اولاً اشعار نویافته او را که در دیوان انوری به تصحیح مرحوم مدرس رضوی و همچنین مرحوم نفیسی نیامده بود، معرفی کرده‌ایم. ثانیاً اشعاری را که تنها در دیوان مرحوم نفیسی آمده است، نقل کرده‌ایم. در نهایت، نکاتی را درباره برخی ابیات دیگر جنگ و تصحیح پیشین این ابیات ذکر کرده‌ایم.

کلیدواژه‌ها: انوری، جنگ شعر، نسخه خطی، اشعار نویافته، جنگ یحیی توفیق

مقدمه

جنگ یحیی توفیق نخستین بار در مقاله «معرفی نسخه خطی» مجموعه اشعار فارسیه للشعراء المتقدمین» معروف به «جنگ یحیی توفیق» و سیری در سبک نثری آن» توسط حانیه کریمی و احمد حسنی رنجبر هرمز آبادی معرفی شد. جنگ حاضر در سال ۱۳۹۴ تحت عنوان «مقدمه و تصحیح نسخه خطی سفینه یحیی توفیق» به عنوان رساله دکتری خانم حانیه کریمی نیز تصحیح شد. این تصحیح دارای اشکالاتی است که در ادامه مقاله بدان خواهیم پرداخت. لازم به ذکر است که قضاوت حاضر تنها در مورد اشعار انوری در جنگ مذکور است و ارتباطی به باقی جنگ ندارد.

اطلاعات نسخه شناسی زیر عیناً از مقاله کریمی نقل شده است و ما چیزی بدان نیفزوده ایم!:

مجموعه اشعار فارسیه للشعراء المتقدمین (برگ الف) جنگی است خطی، که به شماره ۱۷۴۱/۴۴۹ در کتابخانه توفیق یحیی ترکیه محفوظ است. این دستنوشته به روایت ترقیمه در سال ۷۵۴ق (برگ ۱۵۳ الف) کتابت شده است. جنگ توفیق یحیی دارای ۱۵۵ برگ ۱۷ یا ۱۸ سطری است که با خط نسخ کتابت شده است. عنوان های هر باب و نام شاعران به رنگ سرخ و برخی از صفحات دارای رکابه است. در برخی از برگ ها کلماتی - به سبب قدمت نسخه - محو یا ناخوانا شده اند (کریمی، ۱۳۹۵: ۱۸۸).

جنگ یحیی توفیق در ۵۶ باب تقسیم بندی شده و معمولاً آغاز هر باب ابیاتی از انوری نقل شده است. در این جنگ ۲۸۶ بیت از انوری آمده است، اما کریمی در مقدمه رساله دکتری خود این عدد را ۲۴۰ بیت عنوان کرده است. از ۲۸۶ بیتی که در جنگ حاضر به نام انوری است، ۱۹۵ بیت از قصاید، ۳۷ بیت از مقطعات، ۱۶ بیت از غزلیات و ۱۲ بیت از رباعیات است. ۲۶ بیت نیز در دیوان انوری به تصحیح مرحوم مدرس رضوی وجود ندارد که از این تعداد، تنها ۱۲ بیت در دیوان انوری به تصحیح سعید نفیسی آمده است و ۱۴ بیت باقی مانده مطلقاً در هیچ یک از دو تصحیح یافت نشد.

پژوهشگران تاکنون به تصحیح مرحوم نفیسی از دیوان انوری نقدهایی وارد کرده اند. این انتقادات هم شامل «ترک اصولی است که در مقابل اینک بسیار رایج شده است»^۲، هم شامل گستردگی اشعاری که در صحت انتساب آن ها به انوری تردید است. ایشان خود در مقدمه دیوان به هردوی این نکات اشاره کرده اند و ما تنها به نقل نکته اخیر می پردازیم: «در تهیه متن این کتاب یک کلمه و یک بیت را از آن چه در نسخ های^۳ مختلف دیدم، فروگذار نکردم. ... مقصود من از انتشار این کتاب این بود که آن چه انوری گفته و به نام او ضبط کرده اند، در این اوراق بی هیچ جرح و تعدیلی به دست خواستاران این گونه سخنان بیفتد» (انوری، ۱۳۹۷: هفتاد). از این سخنان

۱ برای اطلاع از رسم الخط جنگ نک: کریمی، ۱۳۹۵: ۱۹۱.
۲ تعبیر از مرحوم نفیسی است (انوری، ۱۳۹۷: شصت و نه).
۳ تعبیر «نسخ های» از خود مؤلف است.

برمی آید که اشعار منسوب به انوری نیز به این تصحیح راه پیدا کرده باشد. از این رو، ۱۲ بیتی که تنها در دیوان انوری به تصحیح مرحوم نفیسی آمده است، حائز اهمیت است و می تواند احتمال انتساب آن ابیات را به انوری بیشتر کند.

الف) ابیات منسوب به /نویافته انوری

۱) در سختی است راحت و زین روی کردگار مغز لطیف تعبیه در اسـتخوان نهاد

(گ ۱۴ الف)

این بیت در قصیده ای از کمال الدین اصفهانی با مطلع زیر آمده است:

درّی که چرخ بر طبق آسـمان نهاد بهر نثار موکب صـدر جهان نهاد

(کمال الدین اسماعیل، ۱۳۹۶: ۲۷۲)

این قصیده در نسخه هایی از دیوان کمال الدین آمده است که کهن تر از جنگ حاضرند^۴ و می توان به طور قطع گفت که این بیت از انوری نیست.

۲) به دست یاری نصرت به پای مردی بخت به پردلی توکل بـه اعتماد امان

به نقش بندی آب و به دلگشـایی باد به حلّه بافی ابر و بـه زرگری خزان

(گ ۷ ب)

این ابیات در قصیده ای از جمال الدین اصفهانی با مطلع زیر به صورت ناپیوسته آمده است:

زهی به عدل تو اقلیم شـرع آبادان ز رشـح کلک تو اجزای روزگار جوان

(جمال الدین اصفهانی، ۱۳۹۱: ۲۷۰)

در دیوان جمال الدین اصفهانی به تصحیح مرحوم دستگردی «بخت» در بیت اول با «فتح» جایگزین شده است، اما ضبط بیت دوم با جنگ مطابق است (همان، ۲۷۲). از آنجا که مرحوم دستگردی اعتقاد چندانی به معرفی نسخه های مورد استفاده در تصحیح های خود نداشته اند، تشخیص این که منبع این قصیده متعلق به چه قرنی است، دشوار است؛ اما نمی توان قصیده ای ۹۲ بیتی را که حداقل تاکنون در هیچ یک از منابع، به غیر از جنگ یحیی توفیق، به نام انوری ثبت نشده است، به واسطه دو بیت از آن انوری دانست.

۳) من ندیدم سـلامتی ز کسان گر تو بینی سـلام من برسـان

(گ ۱۱۸ الف)

^۴مانند دستنویس شماره ۶ کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی که طبق قول مصحح دیوان کمال، متعلق به قرن هفتم است (نک: کمال الدین اسماعیل، ۱۳۹۶: ۲۰۸).

این بیت در باب سادس حدیقة الحقیقة سنایی به تصحیح مرحوم مدرس رضوی چنین آمده است:

من ندیدم ســــلامتی زخســــان گرتو دیدی ســــلام من برســــان
(سنایی، ۱۳۹۴: ۳۷۱)

از انوری تنها یک مثنوی باقی مانده است که آن هم داستانی هزل آمیز است و مناسبتی با بیت فوق ندارد (نک: انوری، ۱۳۹۷: ۵۷۵). همچنین، این بیت بنا بر محتوا و با توجه به سبک انوری در سرایش مطلع اشعارش، نمی تواند بیت آغازین یک قصیده یا غزل باشد. بنابراین، انتساب بیت مذکور به انوری به احتمال زیاد اشتباه است.

۴) کنون ز قــــوّت گرمای صعب در دریا چو موم نرم شود یشک در دهان نهنگ
گهر به کان بدخشــــان به قوّت خورشید گداز گیرد و بیرون ترابد از دل ســــنگ
(گ ۳۰ الف)

کاتب این دو بیت را ابتدا با عنوان «وله» در ادامه اشعار ازرقی آورده، اما سپس نام انوری را بالای ابیات نوشته است. او این کار را باری دیگر درگ ۱۸ الف انجام داده است: شعری ابتدا با عنوان «لواحد من الشعرا» آمده و سپس نام انوری برای آن ثبت شده است. همچنین درگ ۷۹ ب شعری از جمال الدین اصفهانی در ادامه اشعار انوری آمده است که کاتب نام شاعر را تصحیح کرده است. در هر دو مورد کاتب عنوان را به درستی اصلاح کرده است.

در تصحیح کریمی کلمه «یشک» با «سنگ» جایگزین شده است. یشک در لغتنامه دهخدا چنین تعریف شده است: «چهار دندان بزرگ پیشین بهایم و سباع (یادداشت مؤلف)» (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۳۷۸۹/۱۵). طبق مضمون بیت انتظار می رود از قوّت گرما، دندان نهنگ در دهانش نرم شود، نه سنگ. ضمن این که کتابت این کلمه در جنگ شباهتی با سنگ ندارد.

دو بیت مذکور در هیچ یک از چاپ های دیوان ازرقی نیامده است. بعید نیست که این ابیات مقدماتی برای طلب یخ باشد. این مضمون بیشتر نیز در دیوان انوری آمده است:

ســــاحت آفاق را اکنون که فزّاش سپهر از حزیران صدره گسترد و تموز و آب نخ^۵
برســــپهر اول از تأثیر نور آفتاب حدّت خوی از عذارمه فروشــــوید و ســــخ
میوه ها سرد رکشند از شدّت گرما به شاخ ماهیان بیرون فتند از جوشش دریا به شخ

وحش را گردد زبان در کام چون پشت کشف طیر را گردد نفس در حلق چون پای ملخ
در چنین گرمای بختم هیچ سردی نی که نیست جز یکی کان نسبتی دارد به من یعنی که یخ
(انوری، ۱۳۶۴: ۵۸۲):

شاعر برای طلب یخ دست به دامن توصیف گرما می‌شود و مانند ابیات جنگ، گرما را به شکلی
مبالغه‌آمیز توصیف می‌کند. در نتیجه، طبق ادعای کاتب می‌توان آن را منسوب به انوری دانست
و طبق محتوای شعر، احتمالاً از قطعات وی است.

(۵) هر آن نفس که ز من جز به یاد دولت تو وبال باشد بر عم ——— راجرم نزنم
تمام نیست مرا این هنر که بعد رکوع به جز به خدمت خاص تو پشت خم نزنم
(گ ۶۶ الف)

این ابیات نیز در دیوان جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی در قصیده‌ای با مطلع زیر آمده است و
ضبط آن نیز عیناً مطابق جنگ است:

منم که جز به مدی ——— ح تو هیچ دم نزنم به جز به قوت ——— و گوی مدح و دم نزنم
(جمال الدین اصفهانی، ۱۳۹۱: ۲۳۸)

همانند توضیح پیشین در باب دو بیت دیگری که متعلق به جمال الدین اصفهانی بود، انتساب
این دو بیت به انوری نیز نیازمند شواهد متقن‌تری است.

(۶) گ ——— ر چه در آرزوی خدمت تو دل و جان را به غ ——— م گداخته‌ام
لیک زحمت نمی‌دهم حالی به ش ——— راب تهی بس ——— اخته‌ام
(گ ۸۸ الف)

در دیوان ظهیرالدین فاریابی به تصحیح اکبر بهداروند این دو بیت در بخش ملحقات (ظهیر
فاریابی، ۱۳۸۹: ۳۶۹)، مطابق ضبط جنگ آمده است:

«... اشعاری که در بعض نسخ بود و یا احتمال می‌رفت از ظهیر نباشد برای این که
احتیاط از دست نرود در بخش ملحقات آوردم» (ظهیر فاریابی، ۱۳۸۹: ۲۹).

متأسفانه، بهداروند مشخص نکرده است که این شعر در کدام نسخه آمده بوده است تا بتوان در
باب آن اظهار نظری کرد.

در چاپ دیگری از دیوان ظهیرالدین به تصحیح هاشم رضی این دو بیت چنین آمده است:
گ ——— ر چه از آرزوی خدمت تو دل و جان را به غ ——— م گداخته‌ام

ذکر زحمت نمیده هم حالی با شراب بهی نساخته ام

(ظهیرفاریابی، بی تا: ۱۳۶)

همچنین، در دیوان ظهیرفاریابی به تصحیح یزدگردی این دو بیت آمده است:

گر چه از آرزوی خدمت تو دل و جان را به غم گذاخته ام

ذکر زحمت نمیکنم حالی با شراب تهی بساخته ام

(ظهیرفاریابی، ۱۳۸۱: ۲۱۵)

یزدگردی نسخه های مورد استفاده برای هر قطعه را جداگانه معرفی نکرده است، اما طبق نسخه اساس و نسخه بدل هایی که برای این دو بیت آورده است، در منابع قرن هشتم این شعر به نام ظهیر ثبت شده است^۷ و به احتمال زیاد این دو بیت از آن ظهیر است، نه انوری.

۷) سپاهی نه پردل ولیکن همه دل گروهی نه با سر ولیکن همه سر

چو بر چشم تیر آمدی مر یکی را حسد کردی آن چشم را چشم دیگر

(گ ۱۱۶ اب)

در دیوان انوری قصیده ای با این وزن و قافیه پیدا نشد. در صورت صحت انتساب مؤلف، این دو بیت می تواند مربوط به مقطعات او باشد. احتمالی غریب نیز آن است که مربوط به قصیده ای باشد که در دیوان چاپی او موجود نیست.

۸) چرا بسباید پای تو را همی آهن که پای همّت تو هست فرق گردون سای

تو افسر فضلابی زمانه روارون فلک نهادت زنجیر ناگهان بر پای

(گ ۱۳۳ اب)

مانند شعر پیشین، در دیوان انوری قصیده ای با این وزن و قافیه نیز یافت نشد تا بتوان این دو بیت را متعلق بدان دانست. احتمال می رود این دو بیت نیز از مقطعات انوری باشد.

طبق بررسی های یادشده، می توان ادعا کرد، تا زمان پیدا شدن نسخه ای اقدم، اشعار ۴، ۷ و ۸ از آن انوری است و انتساب باقی اشعار مردود است.

ب) ابیات موجود در دیوان انوری به تصحیح مرحوم نفیسی

کنون به نقل اشعاری می پردازیم که در دیوان انوری به تصحیح مرحوم مدرس رضوی نقل نشده

۶ مانند «نسخه اسعد افندی محفوظ در سلیمانیه کتابخانه سی، نمره ۲۶۵۵» که یزدگردی آن را نسخه اساس خویش قرار داد (نک: ظهیرفاریابی، ۱۳۸۱: ۳۷۰).

است، اما مرحوم نفیسی در تصحیح خود آن ابیات را از انوری دانسته‌اند. همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، نقل این اشعار در جنگ حاضر، ما را به یقین دربارهٔ صحت انتساب این اشعار نزدیک‌تر می‌سازد.

(۱) بنده خاک آستان توام کش ز آب حیوة عمار آید
(گ ۴۶۶ الف / ۴۸۹) ۷

(۲) از سرم دست برمدار اگرم پای در سنگ روزگار آید
(گ ۸۳ الف / ۴۸۹) ۷

(۳) تویی که بر من بیچاره اصطناع تو هست ز اصطناع ضیا^۸ بر نبات و خاک فزون
(گ ۹۱ ب / ۵۳۴) ۷

(۴) بتقصیر منس و بزم آری ولیکن چنین اقتضا کرد تا نثار دوران
(گ ۹۶ الف / ۲۹۶) ۷

(۵) خدو گرفتیم خیانتی^۹ کردم کرم^{۱۰} ایمن روز را بر کار آید
راهکی بازده که تا جریم بر عرفوت بزینهار آید
(گ ۹۶ الف / ۴۸۹) ۷

(۶) چو گویند گادن چو می دهی دلت زین قبل گر چه پر^{۱۱} غم بود
مترس از کس می و بگ و مردوار چه مردی بود [ک ز]^{۱۲} زنی کم بود
(گ ۱۳۷ الف / ۴۷۹) ۷

(۷) دختران و پسرانی که فلک آرد از نسل تو تا حشر بر برون
تا بخو^{۱۳} همه را دار ب... تا بآدم همه را بکون

۷ بخش اول پراکنش شمارهٔ برگ جنگ و بخش دوم شمارهٔ صفحهٔ دیوان چاپی انوری به تصحیح مرحوم نفیسی است و این طریق تا انتهای این بخش تکرار می‌شود.

۸ دیوان: صبا

۹ دیوان: جنایتی

۱۰ دیوان: عفو

۱۱ تصحیح قیاسی است. در نسخه «روزگار» آمده است.

۱۲ دیوان: بی

۱۳ نسخه مخدوش است و بر اساس تصحیح مرحوم نفیسی تصحیح شد.

(گ ۱۱۳۷ الف و ۱۳۷ ب / ۵۳۵)

۸) انوری را زنیست زانیه
که جهانی ازان زنگ زانیست^{۱۴}
تا جهانست در کس او
ای دریغا که این جهان فانیست
(گ ۱۱۴۱ الف / ۴۴۰)

ج) نکاتی پیرامون برخی ابیات و تصحیح پیشین آن

در این بخش به بررسی ۱۸ ضبط از ابیات جنگ پرداخته ایم و ضبط آن‌ها را با تصحیح کریمی مقایسه کرده و اشکالات تصحیح پیشین را بیان کرده ایم. در چند موضع نیز ضبط جنگ را بر تصحیح دیوان ترجیح داده ایم. لازم به ذکر است که در این بخش هر جا سخن از مطابقت جنگ با دیوان به میان بیاید، مقصودمان تنها مطابقت عبارت مورد نظر است، نه کل بیت.

۱) صدرا مرا بقوت جاه تو خاطر یسست
کاندر ازای فکرت او برق کودنست
(گ ۱۱۸ الف)

در تصحیح کریمی ضبط «ازای» با «ادای» جایگزین شده است (کریمی، ۱۳۹۴: ۹۳). بنا به رسم الخط کاتب واژه مذکور در جنگ همانند هر دو تصحیح پیشین دیوان، «ازای» است و هیچ پشتوانه نسخه شناختی یا معناشناختی برای ضبط «ادای» وجود ندارد (نک: انوری، ۱۳۶۴: ۸۵/۱. همچنین: انوری، ۱۳۹۷: ۷۷).

۲) میوه‌ها سردرکشید^{۱۵} از شدت گرما بشاخ
ماهیان بیرون فتند از جوش دریا تا بشخ
(گ ۱۲۹ الف)

«کشید» در تصحیح کریمی، مطابق تصحیح مرحوم مدرس (انوری، ۱۳۶۴: ۵۸۲/۲)، «کشند» آمده است (کریمی، ۱۳۹۴: ۱۱۴). بنا به فعل «فتند» در مصراع دوم، تصحیح کریمی صحیح است؛ اما این تصحیح مطابق با نسخه نیست و کریمی نیز اشاره‌ای به تصحیح قیاسی نکرده است. این نکته اهمیت والایی دارد که مصحح نسخه را همان گونه که هست روایت کند، نه به دلخواه خویش. کریمی در مواضع بسیاری دست به تصحیح قیاسی زده و هیچ سخنی نیز از قیاسی بودن آن تصحیح به میان نیاورده است. در ادامه تعدادی دیگر از این گونه اشتباهات را متذکر می شویم.

^{۱۴} دیوان: که ازو هر که در جهان زانیست

^{۱۵} ضبط جنگ مشخصاً اشتباه است و باید بنا به تصحیح قیاسی «سربرکشند» جایگزین آن گردد. ما برای جلوگیری از ابهام، عیناً ضبط جنگ را نقل کرده ایم.

۳) بر خاطرت هـر آینه این بیت بگذرد کامروز روز باده و خرگاه و آتش اسـت
(گ ۱۳۲ الف)

این بیت در دیوان انوری به تصحیح مرحوم مدرس چنین آمده است:

بر خاطرش هر آینه این شـعر بگذرد کامروز وقت باده و خرگاه و آتش است
(انوری، ۱۳۶۴: ۵۴۹/۲)

مصراع دوم به نقل از خود انوری تضمین از شاعری دیگر است:

بر حـسب حال مطلع شعری گزیده‌ام و آورده‌ام به صورت تضمین و بس خوش است...
(انوری، ۱۳۶۴: ۵۴۹/۲)

پس از انوری، مولانا و ابن یمین نیز این مصراع را تضمین کرده‌اند:

ساقی! بیار باده که ایام بس خوش است امروز روز باده و خرگاه و آتش اسـت
(مولانا، ۱۳۶۳: ۲۵۷/۱)

شـاید اگر به صورت تضمین ادا کند کامروز روز باده و خرگاه و آتش اسـت
(ابن یمین، بی تا: ۲۰۳)

در کلیات شمس برای «روز» بدلی ذکر نشده است و دیوان ابن یمین به تصحیح مرحوم باستانی راد اساساً فاقد نسخه بدل است.

همچنین عوفی در لباب الالباب این بیت را از انوری به صورت زیر نقل کرده است:

بر خاطرش هر آینه این بیت بگذرد کامروز روز باده و خرگاه و آتش اسـت
(عوفی، ۱۳۳۵: ۳۴۲)

این بیت در تصحیح مرحوم نفیسی از دیوان انوری نیز مانند ضبط لباب الالباب است. (انوری، ۱۳۹۷: ۴۳۰)

سراینده شعر مشخص نیست، اما واضح است که شعری غریب برای اهالی آن زمان نبوده است. در هر دو تضمین مولانا و ابن یمین، ضبط «روز» آمده است، «نه وقت». همچنین در نسخه بدل‌های دیوان انوری به تصحیح مرحوم مدرس رضوی ضبط «روز» ثبت شده است. به نظر می‌رسد «روز» بر «وقت» ارجح باشد و صورت درست بیت چنین باشد:

بر خاطرش هر آینه این شـعر بگذرد کامروز روز باده و خرگاه و آتش اسـت.

۱۴) ساغرش پر باده رنگین چنان آمد بچشم کز میان آب روشش — برفروزی آذری
(گ ۱۳۴ الف)

در جنگ «بر باده» آمده است. «بر» می‌تواند به هر دو صورت «پر» و «بر» خوانده شود و «باده» نیز می‌تواند کتابت رایج هر دو صورت «باده‌ای» و «باده» باشد. در تصحیح مرحوم مدرس رضوی (انوری، ۱۳۶۴: ۴۶۴) و مرحوم نفیسی (انوری، ۱۳۹۷: ۳۷۴) «پر باده» آمده است. اما این عبارت در تصحیح کریمی «بر باده» است (کریمی، ۱۳۹۴: ۱۲۳). وی نه تنها اشاره‌ای به اختلاف تصحیح خود با دیوان نکرده، بلکه توضیحی نیز برای انتخاب این ضبط ارائه نداده است؛ چراکه با این خوانش، معنای بیت زائل می‌شود و ترجیح این ضبط نیازمند اقامه استدلال است. ترجیح ما برای خوانش صحیح «پر باده‌ای» است؛ چراکه این‌گونه معنای بیت رساتر است: ساغرش باده پررنگینی است و چنان به نظر می‌آید که گویی آتشی در میان آب افروخته‌ای. گرچه طبق خوانش «پر باده» نیز اشکالی در معنا ایجاد نمی‌شود.

به نظر ما، صورت درست بیت چنین است:

ساغرش پر باده‌ای رنگین چنان آمد به چشم کز میان آب روشش — برفروزی آذری
(۵) چون چشمت از وفا مژده بر هم نمی زند چشم^{۱۶} بخون دل مژده تا کی کند خضاب
(گ ۴۰ ب)

در تصحیح کریمی، مطابق تصحیح مرحوم مدرس رضوی (انوری، ۱۳۶۴: ۷۷۰/۲) و تصحیح مرحوم نفیسی (انوری، ۱۳۹۷: ۵۸۹)، «چشم» آمده است و البته با معنی نیز سازگار است (کریمی، ۱۳۹۴: ۱۳۷). اما ضبط جنگ «چشم» است و کریمی هیچ اشاره‌ای به تصحیح قیاسی نکرده است. البته باید در نظر گرفت که ضبط صحیح بیت همان است که در دیوان آمده، نه ضبط جنگ.

(۶) من این همه ندانم دانم که می برآید جانم در^{۱۷} آرزویت ای آرزوی جانم (گ ۱۴۱ الف)
در تصحیح کریمی «ای جان آرزویم» آمده است که این ضبط نه مطابق جنگ است، نه مطابق قافیه. ایشان در پاورقی مدعی شده است که «نسخه ریختگی دارد و آرزوی دیوان تصحیح شد» (کریمی، ۱۳۹۴: ۱۳۸)؛ اما هم تصحیح مرحوم نفیسی (انوری، ۱۳۹۷: ۶۶۲) و هم تصحیح مرحوم مدرس (انوری، ۱۳۶۴: ۸۸۶/۲) مطابق جنگ است.

۱۶ ضبط جنگ مشخصاً اشتباه است و باید بنا به تصحیح قیاسی «چشم» جایگزین آن گردد. ما برای جلوگیری از ابهام، عیناً ضبط جنگ را نقل کرده‌ایم.
۱۷ در هر دو تصحیح دیوان انوری، «جانم ز آرزویت» آمده است.

۷) تو بیش از عالمی گرچه در اویی / چو مرد معنوی در لفظ ابتر (گ ۱۵۵الف)
در جنگ «بیش» ضبط شده است می‌تواند به دو صورت «بیش» و «پیش» خوانده شود. در
تصحیح مرحوم نفیسی (انوری، ۱۳۹۷: ۱۴۶) و شرح مرحوم شهیدی (شهیدی، ۱۳۸۷: ۳۰۹)
«بیش» آمده است و در تصحیح مرحوم مدرس «پیش» ترجیح داده شده است (انوری، ۱۳۶۴:
۲۲۷/۱).

مرحوم شهیدی در توضیح این بیت چنین آورده است:

قس: در جهانی و از جهان بیشی / همچو معنی که در بیان باشد.
(شهیدی، ۱۳۸۷: ۳۰۹)

به نظر می‌رسد ترجیح مرحوم نفیسی و مرحوم شهیدی با معنا سازگارتر باشد.

۸) از عشق نقش خاتم تست آنک طبع موم / با انگبین همی نبرد دوستی بسر
(گ ۱۵۵الف)

ضبط «نبرد» در تصحیح کریمی با «نبرد» جایگزین شده است که نه به لحاظ نوشتار جنگ صحیح
است، نه به لحاظ معنا (کریمی، ۱۳۹۴: ۱۶۷). دیگر چاپ‌ها مطابق جنگ اند (نک: انوری، ۱۳۶۴:
۲۰۷/۱). همچنین: (انوری، ۱۳۹۷: ۱۵۶).

مرحوم شهیدی در شرح این بیت چنین آورده است:

موم را از انگبین جدا می‌کنند. موم را برای استوار کردن و بستن، برنامه می‌زدند و مهر بر آن
می‌نهادند (مانند استفاده‌ای که امروز از لاک می‌کنند). قس:

گر نه از عشق نگینت بودی / زانگبین موم کجا گشتی فرد
(شهیدی، ۱۳۸۷: ۳۲۰-۳۲۱)

۹) خود وجود چو تویی بار دگر ممتنع است / بی فیض گسستست و نه فیاض بخیل
(گ ۱۵۵الف)

در تصحیح کریمی، مطابق دیوان انوری به تصحیح مرحوم مدرس رضوی (انوری، ۱۳۶۴: ۲۹۹/۱)،
«نی» آمده است که به لحاظ معنا کاملاً صحیح است؛ اما این تصحیح پشتوانه نسخه‌شناختی
ندارد و کریمی نیز سخنی از تصحیح قیاسی به میان نیاورده است (کریمی، ۱۳۹۴: ۱۶۷). تصحیح
ایشان کاملاً درست است، اما در چنین شرایطی مصحح موظف است اعلام کند که ضبط برگزیده

۱۸ ضبط جنگ مشخصاً اشتباه است و باید بنا به تصحیح قیاسی «نی» جایگزین آن گردد. ما برای جلوگیری
از ابهام، عیناً ضبط جنگ را نقل کرده‌ایم.

وی مطابق جنگ نیست.

۱۰) حکم آن در شرع و دین از آفت طغیان مصون رای این در حل و عقد از قدح هر قراح بری
(گ ۱۶۴ الف)

در تصحیح کریمی به جای «قدح»، «مدح» آمده است (کریمی، ۱۳۹۴: ۱۸۸). در جنگ کلمه «قدح» بدون نقطه نوشته شده و احتمالاً مصحح محترم بدین سبب آن را مدح خوانده است. حال آن که نوع نوشتار کاتب از حرف میم در «مدح» با حرف اول «قدح» که بدون نقطه نوشته شده باشد، فرق دارد.^{۱۹} در تصحیحات مرحوم مدرس (انوری، ۱۳۶۴: ۴۶۱) و مرحوم نفیسی (انوری، ۱۳۹۷: ۳۷۸) نیز مطابق جنگ «قدح» آمده است.

۱۱) پیش مهدت چاوشــــــــــــــــان بیرون کنند آفتاب و مخدوش اســــــــــــــــت [از شاه راه
(گ ۱۶۵ الف)

کریمی در تصحیح خود «ابرا» آورده است (کریمی، ۱۳۹۴: ۱۸۹). در تصحیح مرحوم مدرس (انوری، ۱۳۶۴: ۴۰۹/۱) «سایه را» آمده است و مرحوم نفیسی (انوری، ۱۳۹۷: ۳۲۶) «ماه را». به نظر ما ضبط جنگ «ماهر» است و تصحیح مرحوم نفیسی درست است؛ اما نمی توان این را با قطعیت بیان کرد که نسخه مورد نظر نیز پشتیبان این ضبط است؛ چرا که نسخه بسیار مخدوش است.

۱۲) عاجــــــــــــــــزی بود کرد بــــــــــــــــا تو پناه از بــــــــــــــــد روزگار بدگوهــــــــــــــــر
(گ ۸۲ ب)

در تصحیح کریمی به جای «پناه» ضبط «تباه» آمده است (کریمی، ۱۳۹۴: ۲۲۶). به نظر می رسد اشتباه ایشان از خوانش جنگ باشد؛ چرا که هم ضبط مرحوم نفیسی (انوری، ۱۳۹۷: ۱۳۷) و ضبط مرحوم مدرس (انوری، ۱۳۶۴: ۱۹۹/۱) مطابق جنگ است، هم معنای بیت کاملاً واضح است و نیازی به تصحیح قیاسی ندارد.

۱۳) پــــــــــــــــنج قلاشــــــــــــــــیم در بیغولــــــــــــــــه بــــــــــــــــا حریفی کو ریــــــــــــــــاب خوش زند

۱۹) برای نمونه های نوشتار مدح نک: گ ۱۶۴ الف: «بروز درس ثناء تومی کنم تلقین / بشب وظیفه مدح تو می کنم تکرار»، گ ۱۶۴ الف: «تاکه جان از تن من رخت بصحرا نبرد / از دل و جان هوس مدح تو بیرون نکنم»، گ ۶۶ ب: «گر من روان نه از پی مدح تو دارمی / چون دل بخدمت تو برافشاندی روان»، گ ۱۶۷ الف: «ز مدح تست همه ساله طبع من تازه / چو از نسیم درخت و چو از سحاب گیاه». برای نمونه های نوشتار قدح (اعم از قدح یا قدح) نک: گ ۱۷ ب: «چرخ از دهنم نواله در خاک افکند / دولت قدحم پیش لب آورد و بریخت»، گ ۲۳ ب: «چون لاله بهر آب همی باش قدح گیر / چون نرگس سرمست چه باشی قدح افکن»، گ ۳۴ ب: «از قدح باده چون فروغ زند / در عدم نفس شی توانم دید».

چرخ مردم خوار گویی خصم ماسست تا چو — و برخیزیم او بر شش زند
بی شش رابی آتش اندر ما زدست کیست کو آبی بر این آتش زند (گ ۸۸ الف)

این بیت در دیوان انوری به تصحیح مرحوم مدرس چنین آمده است:
بی شش رابی آتش اندر ما زدست کیست کو آتش در این آتش زند
(انوری، ۱۳۶۴: ۶۱۹/۲)

ترجیح مرحوم نفیسی همانند مرحوم مدرس رضوی است (انوری، ۱۳۹۷: ۴۷۲). شفیعی کدکنی در مفلس کیمیا فروش نیز این بیت را همانند ضبط مصححان پیشین آورده و در تعلیقات بیت متذکر شده است: «کیست کو آتش درین آتش زند: یعنی کیست که ما را شرابی دهد و آتش بی شرابی ما را نابود کند و بسوزاند، نوعی از بیان نقیضی است *oxymoron*». (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۴: ۳۰۹).

به عقیده ما ضبط جنگ صحیح است، چرا که شاعر بیان می کند بی شرابی در او و دیگر قلاشان آتش زده است و طالب شراب است تا این آتش را دفع کند. آب خاصیت دفع آتش دارد و شراب خاصیت دفع آتش بی شرابی. تقابل آتش بی شرابی و آب شراب فصاحتی است که با ضبط نخستین از بین می رود. علامه دهخدا در امثال و حکم «آب بر آتش زند» را چنین معنا می کند: «فتنه را نشانند، غمی را تسلی دادن.» (دهخدا، ۱۳۶۳: ۳/۸). یکی از شواهد مثال ایشان همین شعر انوری است و بیت مطابق صورت جنگ نقل شده است.

به نظر می رسد صورت بیت چنین باشد:

بی شش رابی آتش اندر ما زدست کیست کو آبی بر این آتش زند
۱۴) تویی که بر من بیچاره اصطناع تو هست ز اصطناع ضیا بر نبات و خاک فزون
(گ ۹۱ ب)

گرچه ضبط جنگ با مضمون سازگارتر است، اما احتمالاً ضبط مرحوم نفیسی (دیوان، ۱۳۹۷: ۵۳۴)، که «صبا» را جایگزین «ضیا» کرده اند، صحیح است. ترکیب «صبای اصطناع» باری دیگر نیز در دیوان انوری استفاده شده است:

در بهار خدمت شاخ وفایی کی شکفت کز صبای اصطناع جفت برگ و بر نشد
(انوری، ۱۳۹۷: ۴۶۵)

۱۵) معرکه مجلس بود ساقی اجل چون شراب و خرد جام^{۲۰}

^{۲۰} مصرع دوم جنگ مشخصاً اشتباه است و باید بنا به تصحیح قیاسی «رحم ریحان، خون شراب و خود جام»

(گ ۱۱۱۳ الف)

مصراع دوم بیت در تصحیح کریمی چنین است: «رمح ریحان خون شراب و خود جام» (کریمی، ۱۳۹۴: ۲۸۳). در تصحیح مرحوم نفیسی (انوری، ۱۳۹۷: ۲۶۶) و مرحوم مدرس (انوری، ۱۳۶۴: ۳۱۱) نیز چنین است. گرچه واضح است که معنای شعر با تصحیح ایشان سازگار است، اما مصراع دوم در دستنویس جنگ یحیی توفیق متفاوت است و کریمی این بار هم اشاره‌ای به تصحیح قیاسی نکرده است.

۱۶) بر در دونان احـــــــــــــــــرار حریق^{۳۱} و حیران در کف رندان ابرار اســـــــــــــــــیر و مضطر
(گ ۱۳۱ ب)

ضبط ترجیحی کریمی «حزین» است و آن مطابق تصحیح مرحوم مدرس رضوی (انوری، ۱۳۶۴: ۲۰۲/۱) و مرحوم نفیسی (انوری، ۱۳۹۷: ۱۳۹) است، اما با رسم الخط جنگ ناسازگار است (کریمی، ۱۳۹۴: ۳۱۶). در جنگ واضحاً ضبط «حریق» آمده است و اشکال بیت پیشین اینجا نیز وارد است.

۱۷) چو گویند گادن چرا می دهی دلت زین قبل گر چـــــــــــــــــه پر غم بود
مترس از کســــــــــــــــی و بگـــــــــــــــــو مردوار چه مردی بود کـــــــــــــــــز^{۳۲} زنی کم بود
(گ ۱۳۷ الف)

در دیوان مرحوم نفیسی (انوری، ۱۳۹۷: ۴۷۹) ضبط «بی غم» مرّح بوده است. به نظر می‌رسد اگر دلی زین قبل بی غم باشد، نیازی به ترسیدن ندارد و بیت دوم تنها زمانی با بیت اول سازگار خواهد بود که دل فرد پرغم از مصراع اول و حوادثش باشد. به نظر می‌رسد صورت صحیح شعر چنین باشد:

چـــــــــــــــــو گویند گادن چـــــــــــــــــرا می دهی دلت زین قبل گر چـــــــــــــــــه پر غم بود،
مترس از کســــــــــــــــی و بگـــــــــــــــــو مردوار چه مردی بود کز زنی کم بود
۱۸) سری که از تو به پیچد بریده باد چو زلف دلی که از تو بگردد ســـــــــــــــــیاه باد چو خال
هزار ســـــــــــــــــال تو مخدوم و دهر خدمت کار هزار جای تو ممدوح و من مدیح سگال
(گ ۱۴۷ ب)

جایگزین آن گردد. ما برای جلوگیری از ابهام، عیناً ضبط جنگ را نقل کرده‌ایم.

۲۱) ضبط جنگ مشخصاً اشتباه است و باید بنا به تصحیح قیاسی «حزین» جایگزین آن گردد. ما برای جلوگیری از ابهام، عیناً ضبط جنگ را نقل کرده‌ایم.

۲۲) نسخه مخدوش است و بر اساس تصحیح مرحوم نفیسی تصحیح شد.

کریمی در تصحیح خود به جای «خال» ضبط «خاک» را آورده است (کریمی، ۱۳۹۴: ۳۴۳). این اشتباه احتمالاً به دلیل قلم خوردگی کوچکی است که در بالای حرف «لام» وجود دارد و ایشان گمان کردند این کلمه «خاک» است. برای کاتب نگاشتن حرف «کاف» بدون سرکش با حرف «لام» متفاوت است و کریمی به این نکته توجه لازم را نداشته است.

نتیجه

در این مقاله ۶ بیت نویافته از انوری معرفی شد. در چند موضع ضبط جنگ بر ضبط دیوان ترجیح داده شد و بر اساس آن تصحیح مجددی از آن ابیات ارائه گردید. ۱۲ بیت از انوری که تنها در تصحیح مرحوم نفیسی نقل شده بود، ذکر شد و بر استناد انتساب آن ابیات تأکید شد. همچنین برخی اشتباهات در تصحیح پیشین جنگ یحیی توفیق در اشعار انوری نشان داده شد و برخی نکات درباره ابیاتی از جنگ بیان شد. بی دقتی‌های تصحیح پیشین جنگ یحیی توفیق - حداقل در اشعار انوری که موضوع این پژوهش بود - به حدی است که اغراق نیست اگر بگوییم این جنگ نیاز به تصحیح مجدد دارد.

منابع و مراجع

- ۱) ابن یمین، امیر فخرالدین محمود. (بی تا). دیوان. به تصحیح حسینعلی باستانی راد. تهران: کتابخانه سنایی.
- ۲) ازرقی هروی، ابوبکر بن اسماعیل. (۱۳۳۶). دیوان. به تصحیح سعید نفیسی. تهران: کتابفروشی زوار.
- ۳) _____ . (۱۳۹۸). دیوان. به تصحیح مسعود راستی پورو محمدتقی خلوصی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ۴) انوری، اوحدالدین. (۱۳۶۴). دیوان. به تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: علمی و فرهنگی.
- ۵) _____ . (۱۳۹۷). دیوان. به تصحیح سعید نفیسی. تهران: سنایی.
- ۶) جمال الدین اصفهانی، محمد بن عبدالرزاق. (۱۳۹۱). دیوان. به تصحیح وحید دستگردی. تهران: سنایی.
- ۷) حسینی فراهانی، ابوالحسن. (۱۳۴۰). شرح مشکلات دیوان انوری. به تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: دانشگاه تهران.
- ۸) دهخدا، علی اکبر. (۱۳۶۳). امثال و حکم. تهران: امیرکبیر.
- ۹) _____ . (۱۳۷۷). لغتنامه. تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۰) سنایی، ابوالمجد محدود بن آدم. (۱۳۹۴). حدیقة الحقیقة. به تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۱) شفیع کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۴). مفلس کیمیا فروش (نقد و تحلیل شعر انوری). تهران: سخن.
- ۱۲) شهیدی، جعفر. (۱۳۸۷). شرح لغات و مشکلات دیوان انوری. تهران: علمی و فرهنگی.
- ۱۳) ظهیر فاریابی، طاهر بن محمد. (بی تا). دیوان. به تصحیح هاشم رضی. کاه.
- ۱۴) _____ . (۱۳۸۱). دیوان. به تصحیح امیرحسین یزدگردی و به اهتمام اصغر دادبه. تهران: قطره.
- ۱۵) _____ . (۱۳۸۹). دیوان. به تصحیح اکبر بهداروند. تهران: نگاه.
- ۱۶) عوفی، محمد بن محمد. (۱۳۳۵). لباب الالباب. به تصحیح سعید نفیسی. تهران: کتابخانه ابن سینا.
- ۱۷) کریمی، حانیه. (۱۳۹۵). معرفی نسخه خطی «مجموعه اشعار فارسیه للشعراء المتقدمین» معروف به «جنگ یحیی توفیق» و سیری در سبک نثری آن. بهار ادب، سال نهم، شماره سوم، صص ۱۸۷-۲۰۲.
- ۱۸) کریمی، حانیه و حسینی رنجبر هرمرزآبادی، احمد. (۱۳۹۴). مقدمه و تصحیح نسخه خطی سفینه یحیی توفیق. پایان نامه دوره دکتری، رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
- ۱۹) کمال الدین اصفهانی، اسماعیل بن محمد. (۱۳۹۶). کلیات (جلد اول). به تصحیح سید مهدی طباطبایی. تهران: نشر خاموش.
- ۲۰) مولانا، جلال الدین محمد. (۱۳۶۳). دیوان. به تصحیح بدیع الزمان فروزانفر. تهران: امیرکبیر.